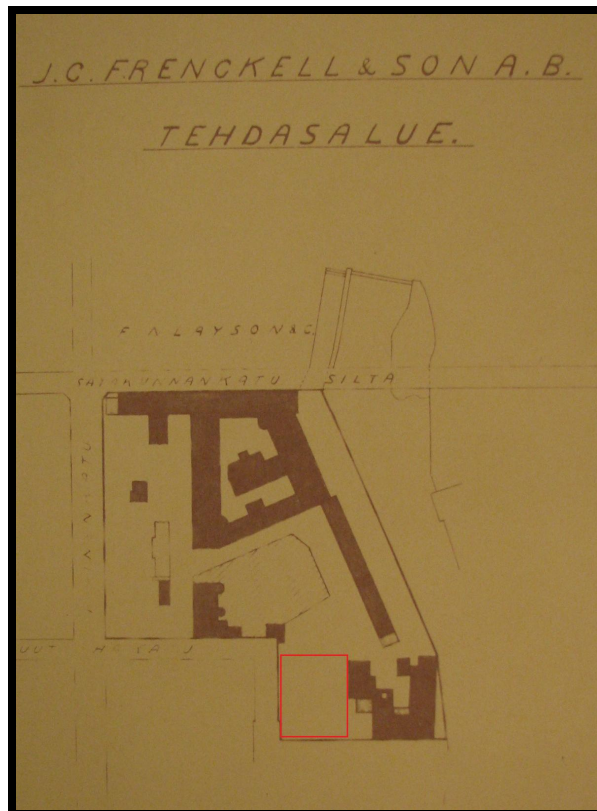

Apteekkareita ja paperiteollisuutta Tampereen Kirjastonpuistossa

Historiatietoa kesän 2010 arkeologisen koekaivauksen löytöjen taustaksi

Pirkanmaan kulttuuriympäristöyksikkö

Jari Heiskanen

Kansikuva: Frenckellin tehdasalue vuonna 1928. Punaisella viivalla viitteellisesti merkitty koekaivausalue sijoittuu paperitehtaan eteläosaan, lämpökeskuksen ja puuhiomon muodostaman rakennusmassan länsipuolelle.

Sisällysluettelo

1.0	Johdanto	1
2.0	Vuoden 1779 asemakaavan tontin nro: 2 historiaa	4
2.1	Pellosta kaupunkitontiksi, vuodet 1779-1800	4
2.2	Apteekkareiden aika, vuodet 1800-1873	6
2.3	Paperitehtaan aika 1873- 1901/1929	9
2.4	Puisto laajenee ja paperitehdas uudistuu, vuodet 1900-1929	11
2.5	Kaupungin ja puistojen aika, vuodet 1929-2010	13
3.0	Paperitehtaan kapearaiteisen rautatien kehitys vuosina 1907-1928	16
3.1	Rakennuskanta ennen puuvarastoa v. 1900	17
3.2	Rataverkon alkuvaihe v. 1907	18
3.3	Rataverkon laajuus v. 1916	19
3.4	Rataverkon laajentuminen v. 1917	20
3.5	Rataverkon laajuus v. 1925	21
3.6	Rataverkon laajuus 1928	22
4.0	Lähteet	23

Liitteet:

Tutkimusalueen maankäytön kronologia

Tutkimusalueen rakennelöydöt

1.0 Johdanto

Tutkimusraportti liittyy Tampereen ydinkeskustassa sijaitsevan Kirjastonpuiston arkeologiseen koekaivaukseen, jotka tehtiin kesällä 2010 puiston pohjoisosan uudistustöiden yhteydessä. Tutkimuksen tavoitteena oli selvittää Kirjastonpuiston arkeologisissa kaivauksissa 3.6.2010 löytyneiden kiveyksen ja myöhemmin paljastuneiden kapearaiteisen rautatien jäänteiden ikä, laajuus ja konteksti arkisto- ja kirjallisuuslähteiden perusteella. Lisäksi taustaksi kerättiin tietoa kaivausalueen entisen asemakaavatontin käyttöhistoriasta ja muodostumisesta. Kenttäkiveyksen ja ratojen kannalta keskeisen lähdeaineiston muodosti Tampereen kaupunginarkisto, jonka hallussa on Frenckellin tehtaan järjestämätön piirustusarkisto. Toinen lähde oli Tampereen museoiden kuva-arkisto, jonka kuvista saatiin täsmennystä tutkimusalueen maankäyttöön. Tausta-aineistona on lisäksi käytetty Frenckellin tehtaasta jo aikaisemmin tehtyjä inventointeja, selvityksiä ja raportteja. Kirjallisuudesta käytössä olivat Tampereen kaupungin historiateokset ja Martin Liliuksen laatima Frenckellin paperitehtaan toiminnasta laatima tiivis historiateos. Raportti on yhteenveto edellä mainituista, helposti saatavilla olevista aineistoista. Raportin laati maakuntamuseon apulaistutkija, FM Jari Heiskanen.

Kirjastonpuiston uudistustyöt kohdistuvat myös koekaivausalueen ympäristöön mm. länsipuolelle ja kosken rantaan, joissa sijaitivat ennen nykyistä puistoaluetta apteekkarin pihapiiri ja paperitehtaan olkimassatehdas/puuhiomo. Näistä kohteista tuli esiin puistotöiden yhteydessä erilaisia rakenteita, jotka tutkittiin ja dokumentoitiin arkeologin toimesta. Tämä raportti keskittyy ensisijaisesti edelläkuvatun koekaivausalueen löytöihin. Frenckellin tehdasalueen rakennuskantaa ja historiaa on myös esitelty useissa tutkimuksissa, selvityksissä ja historiankirjoituksessa, joten ne on jätetty tässä työssä vähemmälle.

Arkeologinen koekaivausalue sijoittuu Kirjastonpuistoon, nykyisin kirjaston lukusalina toimivan entisen paperitehtaan pannuhuoneen länsipuolelle. Kaupunkihistoriallisesti merkittävistä rakennuksista koekaivausalueen välittöminä naapureina ovat Frenckellin paperitehtaan (1783-1928) entinen johtajan asuinrakennus (ark. C.L. Engel, 1847), Tampereen kirjastotalo (ark. J&J Paatela, 1925) ja Tampereen vanha kirkko (ark. C. Bassi, 1825). Tutkimusalue ja sen ympäristö ovat osa Tammerkosken ja Hämeenkadun valtakunnallisesti arvokasta kulttuurimaisemaa (RKY-1993/2009), jonka keskeiset arvot liittyvät mm. Tammerkosken varrelle keskittyneeseen teollisuusperintöön, jota edelleen edustavat Finnlayssonin, Frenckellin, Tampellan, Takon ja Verkatehtaan säilyneet teollisuusrakennukset. Nykyisin tutkimusalue on lähinnä puistoaluetta, jossa rakennettua ympäristöä edustaa vain paperitehtaan entinen pannuhuone (1905/07) ja piippu (1877). Tiiviin koekaivausalueen lisäksi raportissa tarkastellaan Tammerkosken, Puutarhakadun, Kirkkokadun sekä vanhan kirkon ja teatteritalon välistä aluetta, joka 1800-luvun alkupuolella muodosti yhden tontin.

Nurmipintainen, reunoiltaan puistopuiden rajaama koekaivausalue on laajuudeltaan n. 30 x 50 metriä. Tutkimusalueen aikaisempaa kaupunkiajan maankäytön historiaa edustavat maakerrosten alle peittyneet apteekkarien kasvitarha 1802 - 1872 ja sitä seurannut paperitehtaan teollisuusikäyttö vuosina 1873-1928 ja

vuosisadan vaihteessa kivettyine pihoineen ja ratoineen. Kaupungin omistukseen tutkimusalue siirtyi vuoden 1929 vaiheilla, jonka jälkeen alue oli lähinnä varastokäytössä ja sinne rakennettiin mm. väliaikainen varastorakennus. Nykyinen nurmikenttämainen puistovaihe osana Kirjastonpuistoa alkoi 1950- ja 1960-luvun vaihteessa. Raportissa alueesta käytetään nimeä apteekkarin tontti, joka viittaa tontin ja tutkimusalueen 1800-luvun alkupuolen pitkäikäiseen ja kaupunkihistoriallisesti alkuperäisenä pidettyyn tontin käyttöön. Apteekkarin tontin rajausta ja numerointia on muutettu useasti ennen kuin alue liitettiin Kirjastonpuistoon, osaksi julkista tilaa. Laajimmillaan apteekkarin tontti oli 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla.

Nykyisellä Kirjastonpuistolla ja sen edeltäjillä ei ole selkeää historiallista rajausta, vaan se on laajentunut vähitellen, ja vasta 1930-luvulla, kaupungin hankkiessa Frenckellin teollisuusalueen haltuunsa, se saa omistuksen osalta nykyiset rajansa, joskin istutettuna ja hoidettuna alueena nykyinen kokonaisuus syntyy 1960-luvun alkupuolella, jolloin tutkimusalueelta puretaan lyhytikäinen varastorakennus ja se muutetaan nurmikentäksi, jonka reunoille istutetaan lehmuksia ja hevoskastanjoita.

Nykyiseen Kirjastonpuistoon kuuluukin eri-ikäisiä osia, jotka lukuun ottamatta kirkon lähiympäristöä, kuuluivat 1800-luvulla lähinnä apteekkarin omistamaan, huomattavan laajaan tonttiin. Pieniä osia kuului myös kaupunginlääkäri Bonsdorfin puutarhaan, joka sijaitsi nykyisen teatteritalon paikalla. Puisto laajeni kuitenkin jo 1800-luvun puolivälissä osittain ja epävirallisesti apteekkari Tennbergin kasvimaille, joka oli istuttanut ensimmäiset kirkon tontin puistoistutukset 1830-luvulla. Kirjastonpuisto saa nimensä 1920-luvulla ja se on laajentunut vähitellen, 1870-, 1900-, 1930- ja 1960-luvuilla nykyiseen laajuuteen. Puistoistutusten ja Tammerkosken lisäksi puiston ilmeen muodostavat useat siihen liittyvät julkiset rakennukset ja paperitehtaan punatiiliset tehdasrakennukset.

Kaupunkirakenteessa julkisen ja teollisuuden tilan välissä sijainneen apteekkarin tontin käyttöhistoriaan sisältyykin useita vaiheita, jotka historiantutkimuksen lisäksi ovat tavoitettavissa ja nähtävissä jäänteinä tutkimusalueen maakerroksissa. Yhden historiallisen ja osin jopa nykyhetkeen liittyvän kysymyksen ja näkökulman muodostaa Tammerkosken rantojen historiallinen käyttö, jota ovat hallinneet punatiilisten tehdasalueiden lisäksi julkiset tilat, puistot. Tutkimus- ja koekaivauskohteena apteekkarin tontti jää mielenkiintoisesti näiden teollisuuden ja julkisen tilan väliin. Tontin historiassa sitä ovat tavoitelleet ja käyttäneet molemmat. Nykyisin kiistaa ei enää ole, lähinnä kysymys on historiallisen teollisuuden ja puiston rajoista sekä kumpaan perintöön alue kuuluu. Vuonna 1928 lopettanutta Frenckellin paperitehdasta lukuun ottamatta teollisuuslaitosten siirtyminen pois Tammerkosken rannalta alkoi 1900-luvun loppupuolella. 2000-luvulla Tammerkosken varrella toimivasta historiallisesta suurteollisuudesta on jäljellä enää alajuoksulla toimiva Takon tehdas. Frenckellin teollisuusalue edustaa Suomessa ensimmäisiä teollisuustilojen uudelleenkäyttöesimerkkejä.

Pääosin Tammerkosken varren teollisuusalueiden ydinosat muodostavat edelleen selkeitä kokonaisuuksia ja julkisivuja kaupunkirakenteessa. Toisaalta aikaisemmin selkeät, portein suljetut rajat ovat usein

muuttuneet, jolloin historiallisen teollisuuskokonaisuuden hahmottaminen on vaikeutunut. Erityisesti muutokset ovat kohdistuneet teollisuusalueiden reuna-alueisiin, teollisuuden keskeiset osat, lähinnä julkisivut, ovat Tammerkosken varrella Verkatehdasta lukuun ottamatta kuitenkin säilyneet. Frenckellin kohdalla muutokset kohdistuvat varsinaiseen teollisuustonttiin liittyneisiin lähikortteleihin, jotka toimivat paperitehtaan aikana teollisuus-, asuin- ja varastokäytössä. Nykyisin Frenckellin vanhan teollisuustontin eteläpuolen- ja länsipuolen korttelit ovat parkkipaikkoina ja puistona. Tällä reuna-alueella on säilynyt lähinnä Kirjastonpuiston yhteydessä pannuhuone ja piippu, joiden toiminnallinen ja rakenteellinen yhteys paperitehtaaseen on katkennut rannan muiden teollisuusrakennusten ja -rakenteiden purkamisen johdosta.

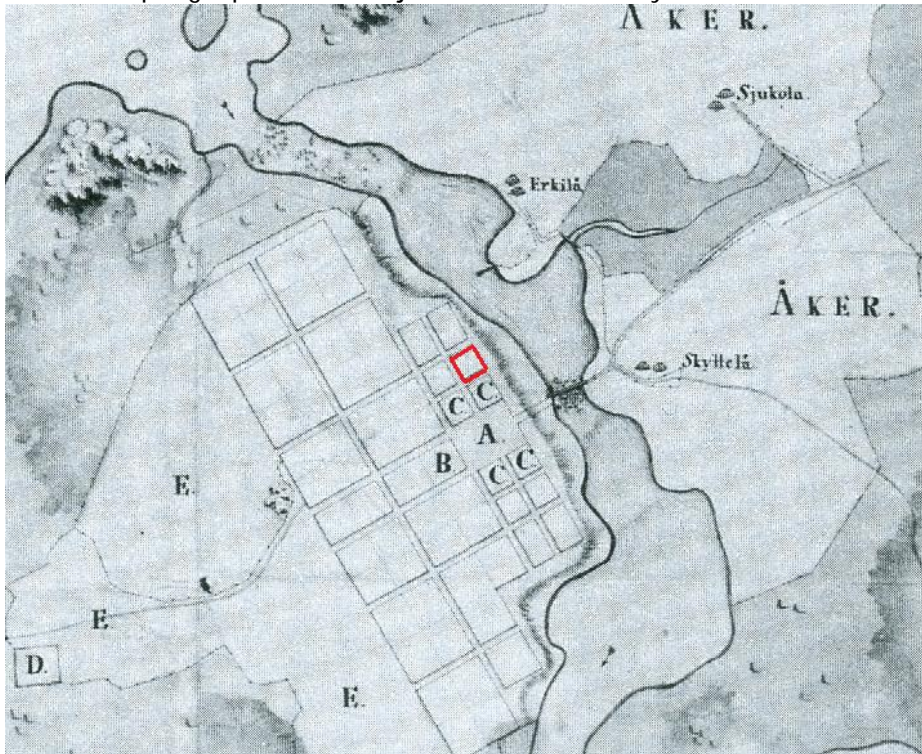
2.0 Ensimmäisen asemakaavan tontin n:ro 2 historiaa

2.1 Pellosta kaupunkitontiksi, vuodet 1779-1800

Tutkimusalue oli aina 1770-luvulle saakka osa Tammerkosen kartanon pihapiirin pohjoispuolista viljelymaisemaa. Kartanon päärakennus sijaitsi vielä kaupungin perustamisen alkuaikoina torin koillispuolella, lähinnä kirkon ja kirjastotalon välissä. Kartano oli muodostunut 1630-luvulta alkaen Tammerkosen keskiaikaisen maakirjakylän taloista lahjoitusten ja ostojen kautta. Kartanon perustamisen aikaan alkoivat myös Tammerkosen markkinat, joita järjestettiin kartanon ja Tammerkosen ylittävän sillan tuntumassa aina kaupungin perustamiseen saakka.

Tampereen kaupunki perustettiin Tammerkosen länsirannalle kartanon maille vuonna 1779 ja kaupungin keskustaksi kaavoitettiin kartanon pihapiirin länsipuolelle jäävä alue, johon sijoitettiin kaupungin tori ja sen reunalle tontit neljälle eri kirkkokunnalle ja raatihuoneelle. Kaupungin sijainnin ratkaisi kaupankäyntiin liittyvän vesi- ja maaliikenteen lisäksi nousevan teollisuuden tarpeet, jotka sijoittivat kaupungin Tammerkosen varteen. Kaupungin ensimmäisen asemakaavan laati Daniel Hall. Tammerkosen ranta jäi vielä ensimmäisessä kaavassa vapaaksi alueeksi, joka oli tarkoitettu teollisuuden vesilaitosten rakentamista varten. Käytännössä lähellä rantaa olevat tontit laajenivat rantaan saakka. Tammerkosen kartanon rakennukset sijoituivat myös tälle kaavoittamattomalle rantavyöhykkeelle, joten ensimmäisen asemakaavan tontit sijoituivat kokonaisuudessaan kartanon rakentamattomille pelloille.

Kartta: Kaupungin perustamiskirjaan 1.10.1779 liitetty asemakaavakartta.

A = tori

B = raatihuone

C = kirkkotontit

D = hautausmaa

E = asukkaiden kasvimaiksi sopivia maita

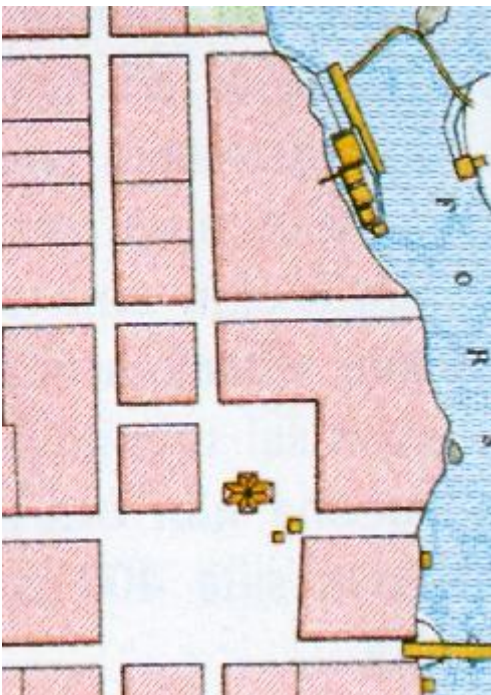
Karttaan on merkitty asemakaavan tontti nro: 2 punaisella rajauksella. Kesän 2010 Koekaivausalue jää välittömästi sen rajan oikealle puolelle.

Lähde: Tampereen kaupungin historia I.

Ensimmäisessä asemakaavassa koekaivausalue jäi Puutarhakadun ja kirkkotontin väliin sijoittuvan tontin nro: 2 itäpuolelle, kaavoittamattomalle rantavyöhykkeelle. Tontin nro: 2 ensimmäinen omistaja oli kruununpolttimon inspehtori Jonas Lagerbaum ja tontin muuttovuodeksi on ilmoitettu 1784. Tämä kirkonmäellä ja tulevan kirkon naapurissa sijaitseva tontti oli kaupunkikuvassa keskeinen ja edustava, läheltä kulki lisäksi vanha Hämettä ja Satakuntaa yhdistävä maantie, jonka tuntumaan kaavoitettiin kaupungin keskeinen ja ensimmäinen liikekatu, Kauppiaskatu, nykyinen Kauppakatu. Polttimon lisäksi Lagerbaum toimi 1790-luvulle saakka myös kaupunginvanhimpien puheenjohtajana, ollen näin ollen käytännössä kaupunginjohtaja. Tontin nro: 2 pohjoispuolella oli ensimmäisessä kaavassa Puutarhakadun erottama tontti nro: 1, joka oli kaupungin ensimmäisen tehtailijan, Abraham Häggmanin ja hänen perustamien teollisuuslaitosten mm. paperitehtaan käytössä. Häggmanista tulikin Tampereen ensimmäinen tehtailija ja hänen tontille 1783 perustama, alkujaan hyvin vaatimaton paperimanufaktuuri ja vuodesta 1832 Frenckellin suvun omistama tunnettu paperitehdas, toimi vanhalla paikalla aina tehtaan lopettamiseen saakka vuoteen 1928. Nykyisin paperitehtaan tontti ja rakennukset ovatkin ainoa säilynyt merkki ensimmäisen tonttijaon näkyvistä seurauksista kaupunkikuvassa.

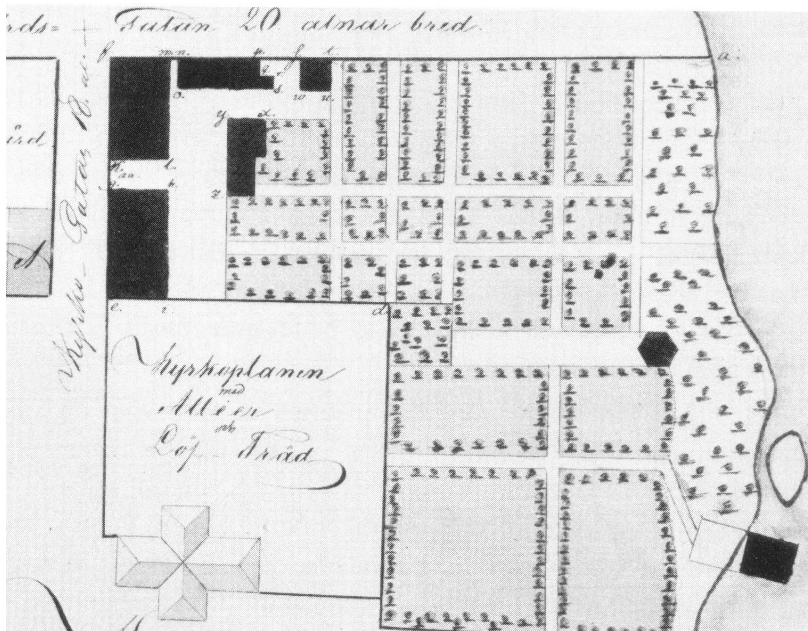
2.2 Apteekareiden aika, vuodet 1800-1873

Inspehtori Lagerbaumin jälkeen, 1790-luvulla tontin omisti mm. kauppias Erik Damberg, jolta jonka tekemän konkurssin jälkeen tontti siirtyi vuonna 1800 Juhana Henrik Långhjelmille, josta tuli kaupungin ensimmäinen apteekkari. Saavuttuaan Kuopiosta Tampereelle Långhjelm teki anomuksen, että tontin ja kosken rannan välinen kaavoittamaton, vapaa maa annettaisiin hänelle "ikuisiksi ajoiksi" lääkekasvien viljelyä varten. Lisäksi hän esitti että kosken rannalta olisi saatava sopiva paikka farmaseutista laboratoriota varten. Kaupungin tarve saada keskeisiä ammatinharjoittajia kaupunkiin oli jo tällöin kova ja kaupunginhallitus suostuikin vuonna 1802 laajentamaan tonttia nro:2 toivomuksen mukaan aina Tammerkosken rantaan saakka. Lisäksi hallitus luovutti apteekkarille erillisen rantapalstan paperitehtaan tontin pohjoispuolelta.

Kartta: C.L.Engelin 1830 laatimassa ehdotuksessa kaupungin laajentamiseksi on nähtävissä kirkon koillispuolella tontista n:ro 2 apteekkarille vuonna 1802 laajennettu huomattavan suuri tontti. Sen pohjoispuolella on Freneckellin paperitehtaan tontti, jonka kartalla kuvatut teollisuuslaitokset keskittyivät tiiviisti Tammerkosken rantaan. Freneckellin käytössä oli myös aina 1920-luvulle saakka tehdastontin länsipuolella oleva kortteli, jossa oli etupäässä tehtaan asuinrakennuksia ja varastoja. Nykyisin paikalla on parkkialue. Alkuvaiheessa Freneckellin asuinpihoja oli myös Finnlayssonin Siperia -nimisen teollisuusrakennuksen kohdalla. Lähde: Tampereen kaupungin historia I.

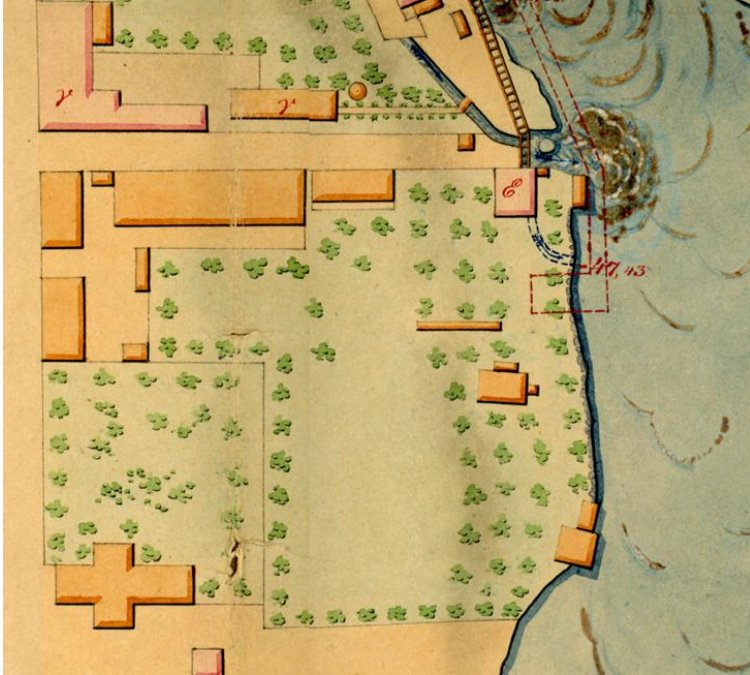
Långhjelmin ja hänen poikansa aloittamaa apteekkitoimintaa kaupungissa jatkoi vuodesta 1820 alkaen apteekkari Anders Vilhelm Tennberg. Apteekin lisäksi hän sai haltuunsa tontin ja siihen liitetyn laajan, lääkekasveille tarkoitetun ranta-alueen. Apteekareiden Långhjelmin ja Tennbergin rakennukset keskittyivät tontin alkuperäisen rajauksen mukaisesti Kirkkokadun puoleiseen päähän.

Kartta: Vuoden 1834 palovakuutusasiakirjan liitekartta. Apteekkarin tontin kaksikerroksiset rakennukset keskittyvät Kirkkokadun varrelle, jossa ne yhdessä kirkon ja vastapäisen värjäri-raatimies Liljelundin rakennusten kanssa muodostivat tällöin kaupungin edustavimman katujulkisivun. Apteekkarin rakennusten pohjoispuolella oli lisäksi C.L. Engelin suunnittelema paperitehtaan johtajan asuinrakennus. Apteekkarin kasvimaiden osalta on noudatettu ajan kaupunkikaavoituksen ihannetta, jakamalla alue selkeisiin ruutuihin. Tontin eteläosassa on Tammerkosken rannassa kuusikulmainen huvimaja ns. lystihuone ja rannassa tunnistamaton rakennus. Lähde: Tampereen historia 2.

Myöhemmin, vuosien 1834-1866 välillä rakennettiin tai laajennettiin vanhasta pitkä asuin- ja talousrakennus "Temperi" Puutarhakadun varrelle, jolloin apteekkarin tontin rakennettu ympäristö laajeni vähitellen myös lääkekasveille tarkoitetulle alueelle. Pitkän rakennuksen jatkeena oli apteekkarin lämmitettävä kasvihuone, joka sijaitsi arkeologisen koekaivausalueen pohjoisreunalla.

Apteekkitoiminnan lisäksi A.V. Tennberg oli mukana kaupungin teollistumisessa. Tontin kasvimaiden yhteyteen, Tammerkosken rantaan, Tennberg rakennutti 1840-luvulla öljymylyn, jonka vesiratas sai veden paperitehtaan vesirännistä. Pellavansiemenistä öljyä puristanut laitos toimi Tennbergin ja myöhemmin hänen perikunnan hallinnassa aina vuoteen 1873, jolloin paperitehdas osti laitoksen. Öljymylyn toiminta jatkui vielä paperitehtaan omistuksessa aina olkimassatehtaan valmistumiseen saakka, vuoteen 1878, jonka jälkeen rakennusta käytettiin mm. paperitehtaan remmiverstaana. Öljymylyn lisäksi Tennberg oli myös perustamassa kaupungin ensimmäistä panimoa Mustalahden rannalle 1850-luvulla. Tennbergin tontin eteläpuolella olevan kirkon puiston, myöhemmän Kirjastonpuiston, alkuna pidetään Tennbergin 1835 istuttamia vaahteroita. Tämä promenadi-istutus ulottui kirkolta aina Tammerkosken rantaan, joten tämä eteläinen osa Tennbergin tontin kasvimaita, johon myöhemmin rakennettiin kaupungin kylpylä, sähkölaitos ja lopuksi kirjastotalo, alkoi näin muuttua julkiseksi puistoksi jo 1800-luvun puolivälissä.

Ote kartasta vuodelta 1867. Kartta näyttää apteekkarin tontin tilanteen juuri ennen paperitehtaan laajentumista ja tontin jakamista pienemmiksi. Alkuperäiselle tontinosalle keskittyvät rakennukset olivat puisia, ainoastaan rantaan sijoittuva Tennbergin öljymylly on värityksellä merkitty kivirakennukseksi. Tontin eteläosassa, Tammerkosken rannalla olevat rakennukset ovat ilmeisesti lyhytaikaisiksi jääneitä värjäreiden verkavalkkeja, joita toimi rannassa 1860-luvulla. Kartassa tontin kasvillisuus on esitetty varsin viitteellisesti ja apteekkarin tontin eteläosan ja kirkon tontin mahdollinen puistomainen yhteys on jätetty tässä kartassa kuvaamatta.

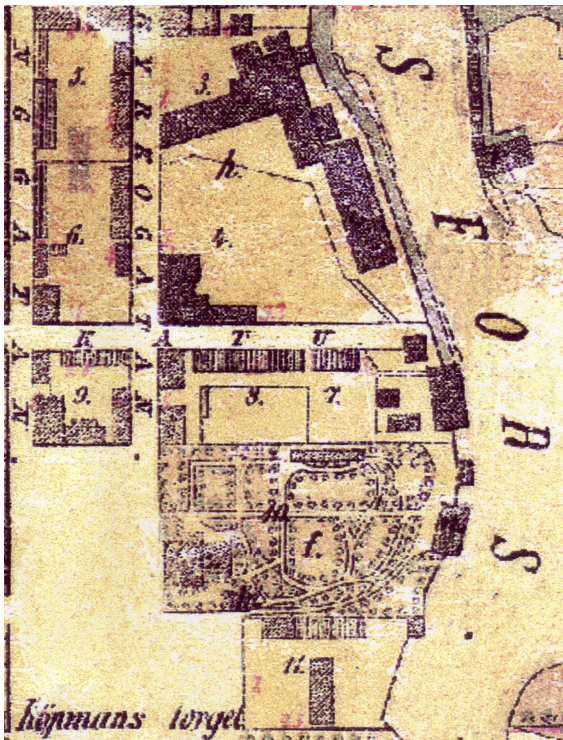
Lähde: Karta öfver Tammerfors ström, Knut Pipping 1867, Tampereen museoiden kuva-arkisto.

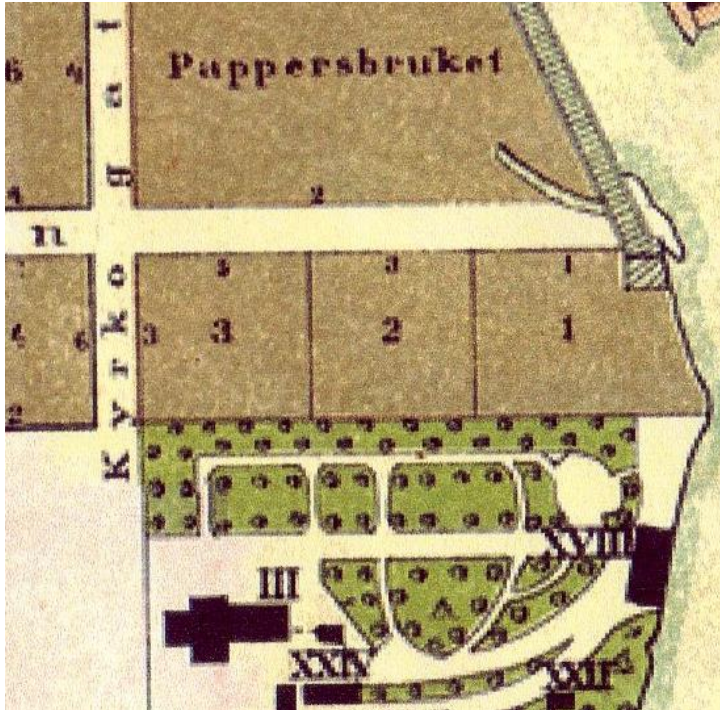
Kuva: Kesän 2010 koekaivausalueetta 1860-luvulla. Ilmeisesti vanhan kirkon tapulista otetussa kuvassa näkyy etualalla apteekkarin Tennbergin tonttiin kuuluva rakennus, joka on tulkittu sen eteläpuolen laajojen ruutuikkunoiden ja savupiipun perusteella lämmitettäväksi kasvihuoneeksi. Sen edessä näkyy lisäksi kasvilavoja ja -maita, joiden kohdalla tehtiin kesällä 2010 koekaivaukset. Kasvihuoneen paikalla on nykyisin lehmusrivi, joiden vuoksi alueelle ei voitu tehdä koekuoppia. Tontti vietti vielä tähän aikaan loivasti rantaan ja varsinainen pihapiiri jäi rinteen yläosaan, Kirkkokadun varteen. Apteekkarin pihapiiristä näkyy vain kasvihuoneen lisäksi vasemmalla olevan hyvin pitkän asuin- ja talusrakennuksen, Temperin pääty. Kasvihuoneen takana näkyy paperitehtaan tehdasrakennuksia, jotka olivat vielä tällöin valkoiseksi rapattuja tiilirakennuksia. Kosken toisella puolella sijaitsivat tällöin myllyrakennus ja Tampellan "viisivooninkinen" pellavatehdas. Lähde: Tampereen museoiden kuva-arkisto, HM 1196:11.

2.3. Paperitehtaan aika 1873- 1901/1928

Kaupungin kasvaessa ja kehittyessä ensimmäiselle apteekkarille myönnetty tontin laajennus lääkekasvien viljelyn vuoksi, alkoi menettää merkitystä. Myös apteekkitoiminta oli jo siirtynyt Tennbergiltä eteenpäin, hänen kuolemansa jälkeen kaupungin kanta-apteekkarina oli vuosina 1858-1868 G.A. Serlachius, ennen kuin siirtyi Mänttään perustamaan paperitehdasta. Vastaavasti naapuritontilla toimivalla Frenckellin paperitehtaalla oli tuotannon teknisen kehityksen vuoksi tarvetta uusille, veden partaalle sijoittuville tehdasrakennuksille. Apteekkarille 1802 laajennettu tontti nro: 2 jaettiin jo 1860-luvulla pienemmiksi tonteiksi. Tällöin muodostettujen tonttien numerointi vaihteli, 1890-luvulla puutarhakadun varrella olivat entisestä tontti nro: 2 muodostetut tontit 1, 2 ja 3, joista tontti 1 sijoittui rantaan, nykyisen lukusalin länsipuolelle ja 3 Kirkkokadun ja Puutarhakadun risteykseen. Apteekkarin kasvimaihin myös kuulunut tontin eteläkulma Tammerkosken rannalla oli tällöin jo liitetty osaksi kirkkoon liittyvää puistoa. Sen keskeinen puistoakseli oli saanut alkunsa apteekari Tennbergin istutuksista. Puistoalueen rannassa, olkimassatehtaan eteläpuolella toimi 1870-luvulla kaupungin kylpylaitos ja 1890-luvun alkupuolelta alkaen Tampereen kaupungin sähkölaitos. Nykyisen Kirjastopuisto -nimen puisto saa 1920-luvulla, jolloin puistoon rakennetaan kirjastotalo ja sähkölaitos purettiin.

Kartta: Ote Tampereen asemakartasta vuodelta 1882. Kirkkoon liittynyt puisto on laajentunut rantaan saakka ja apteekkarin tontin Puutarhakadun varrella olevat osat ovat siirtyneet paperitehtaalle, jonka uudet tehdasrakennukset ovat jo valmistuneet Tammerkosken rannalle.

Kartta: Tampereen tonttikartta 1896. Kirkkoon liittyvä ja Tennbergin osittain istuttama puisto on virallisesti laajentunut rantaan, jossa sijaitsti tällöin Tampereen kaupungin ensimmäinen sähkölaitos. Puutarhakadun varrella ovat apteekkarin tontista lohkotut kolme tonttia kuuluvat 1870-luvulta alkaen paperitehtaalle.

Frenckellin paperitehtaan laajeneminen 1870-luvulla Puutarhakadun eteläpuolelle, apteekkarin tontille, liittyy paperin kysynnän ja tuotantomäärien kasvuun, jolloin lumpun saatavuus ja hinta alkoi muodostua kynnykseksi tuotannon lisäämisessä. Lumpun korvaavina raaka-aineina kokeiltiin Frenckellin paperitehtaassa puuhioketta ja olkimassaa 1860-luvulla. Uutta tuotantotekniikkaa varten rakennettiin apteekkari Tennbergin perikunnalta vuoden 1873 vaiheilla hankitun tontin rantaan (1) olkimassatehdas 1877. Rannassa oli jo Tennbergin 1840-luvulla rakennuttama öljymylly, joka käytti paperitehtaan vesirännin vettä käyttövoimana. Uuteen Olkimassatehtaaseen tuli myös kaksi puuhiomakonetta ja myöhemmin tehdas muuttuikin täysin puuhiomoksi. Tehtaan yhteyteen rakennettiin myös 1870-luvulla paperitehtaan pannuhuone ja siihen liittyen korkea, kahdeksankulmainen savupiippu. Entisen apteekkarin tontin Kirkkokadun varteen painottuva pihapiiri (3) ja kasvimaat (2) hyödynnettiin lähinnä paperitehtaan työväen asuintoimintana ja varastokäytössä. Tällöin mm. koekaivausalueella sijainnut apteekkarin lämmitettävä kasvihuone muutetaan verstaaksi ja myöhemmin varastomakasiiniksi. Sen lisäksi tontilla oli mahdollisesti kevyitä talousrakennuksia 1800-luvun loppupuolella. Teollisuustoimintaa vanhan pihapiirin keskellä edusti olkienleikkaushuone. Kirkkokadun varren kaksikerroksiseen asuinrakennukseen sijoitettiin myös tehtaan vuonna 1873 perustettu kirjasto ja lukusali.

Tehtaan tuotannon tähän vaiheeseen liittyy myös Hämeenpuiston eteläpäässä, Pyhäjärven rannalla toiminut paperitehtaan kalkkitehdas, jonka tuottamaa sammuttamattomaa kalkkia tarvittiin paperinvalmistuksessa. Kalkkiruukki oli käytössä jo 1870-luvulla ja sen toiminta päättyi 1902. Järven rannalla olleessa ja aidalla rajatun alueen yhteydessä oli lisäksi laiturin päässä 1871 rakennettu uimalarakennus. Palovakuutuskirjan mukaan kalkkiuuniin liittyvät rakennukset, asuinrakennus ja kalkkivarasto, olivat rakennettu 1871. (Frenckellin paperitehdas, rakennuskanta V 1783-1928, TTKK) Tehtaan sijainti näkyy hyvin mm. Caloniuksen vuodelta 1887 olevassa kaupungin asemakartassa. Nykyisessä Eteläpuistossa sijainnut ruukin ympäristö muodostettiin puistoksi 1910- ja 1920-luvulla. Toisaalta 1879

Julkaistussa teoksessa Tampereen kaupunki-Historiallisia ja Tilastollisia tietoja, olevassa kartassa kalkkiruukki on sijoitettu huomattavasti lännemmäksi, jo enemmän nykyisen Pyynekin puistometsän rajalle. Rasilan Tampereen historia mainitsee myös Frenckellin kalkkitehtaan, joka toimi vuosina 1882-1898. Luettelosta ei selviä kalkkitehtaan sijainti. Tiedot perustuvat Tampereen maistraatin tehtaiden privilegietietoihin.

2.4. Puisto laajenee ja paperitehdas uudistuu, vuodet 1900-1929

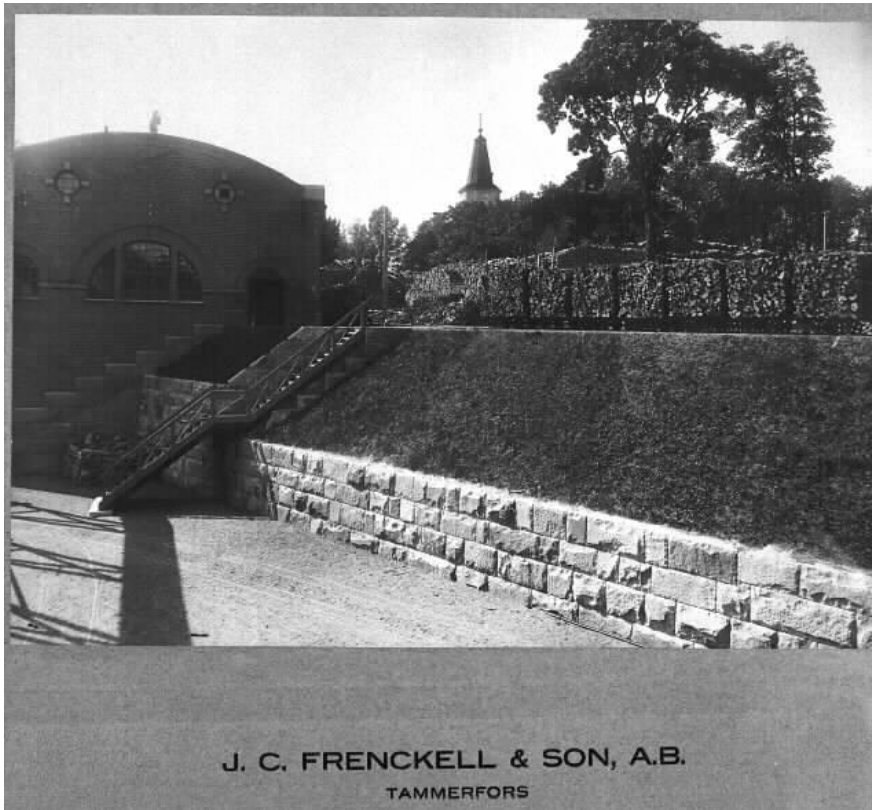
Paperitehtaalta Kirkkokadun puoleinen osa tonttia (3) siirtyi kaupungin haltuun 1900-luvun alkuvuosina. Tässä yhteydessä, vuoden 1905 vaiheilla tontilla olleet rakennukset mm. tehtaan kirjastona ja lukusalina toiminut entinen Tennbergin asuinrakennus ja Puutarhakadun pitkä asuin/talouksrakennus eli "Temperi" purettiin ja alue liitettiin osaksi kirkon puistoa. Tontilla oli rakennusten jälkeen lähinnä puistoistutuksia ja tontin keskiosaan rakennettiin 1930-luvulla hiekkakenttä, jota jäädytettiin talvisin luistelukentäksi. Tälle ja länsipuolella olevalle ns. apteekari Molinin tontille harkittiin myös kaupungintaloa, mutta nämä suunnitelmat menivät uusiksi 1920-luvun lopulla, jolloin kaupunki sai haltuunsa koko paperitehtaan alueen.

Paperitehtaan omistukseen apteekkarin tontista jäivät 1900-luvulla edelleen rannan puolella olevat tontit 1 ja 2, jotka olivat 1800-luvun alkupuolella osa apteekkarin kasvima-alueetta. Rakennuskantaa tonteilla olivat Tammerkosken rannassa paperitehtaan 1870-luvulla rakennetut olkimassatehdas, kattilahuone ja savupiippu sekä entinen apteekkarin öljymyllyrakennus. Tennbergin rakennuksista tonteilla olivat lähinnä entinen kasvihuone, joka oli muutettu teollisuuden käyttöön verstaaksi ja makasiiniksi.

Kuva: Vuonna 1901 ilmeisesti kirkon tapulista otetussa kuvassa näkyy hyvin tarkastellun tontin käyttötavan muutos. Apteekkari Tennbergin aikaan kuuluvat hyvin pitkä asuin- ja talousrakennus "Temperi" ja kasvihuone, joista jälkimmäinen on jo muuttunut verstaaksi ja varastorakennukseksi. Niiden etualalla olevat pitkät puupinot liittyvät jo 1870-luvulla alkaneeseen tontin teollisuuskäyttöön. Tehtaan rakennuskannan uudistaminen, johon liittyvät koekaivausalueen kiveäminen, radat ja uusi lämpökeskus alkoivat noin 3 vuotta kuvan ottamisen jälkeen. Lähde: Tampereen museon kuva-arkisto HM 1770:1.

Paperitehtaan rakennuskantaa uudistettiin voimakkaasti vuosina 1903-07. Tällöin tehtaan konekantaa nykyaikaistettiin ja paperin raaka-aineeksi tuli lopullisesti puuhioke. Uudistustyö ulottui myös tehdasrakennusten ulkoasuun, joille arkkitehti Birger Federley suunnitteli yhtenäiset, jugend –tyyliset julkisivut. Julkisivuksi tuli tällöin valkoisen rappauksen sijasta punatiili. Entisellä apteekkarin tontilla tehtaan uudistamiseen liittyviä rakennuksia olivat 1870-luvulla rakennetun piipun yhteyteen rakennettu uusi lämpökeskus, joka valmistui kahdessa vaiheessa vuosien 1905 ja 1907 välillä. Uudistukset ulottuivat myös tehtaan sisäisen tavarankuljetuksen ja tuotantoketjun tehostamiseen. Uuden lämpökeskuksen länsipuolelle tuli samassa yhteydessä tehtaan puuvarasto, johon liittyi kivetty piha ja alkuvaiheessa kolme pistoraidetta. Tämä vuoden 1906 vaiheilla rakennettu ns. kapearaiteinen, n. 650 mm levyinen, rautatie yhdisti tehdasalueella puuvaraston, lämpökeskuksen, puuhiomon ja paperitehtaan. Puutavaraa oli säilytetty Puutarhakadun varrella, apteekkarin vanhojen kasvimaiden paikalla jo 1900-luvun vaihteessa. Paperitehtaalla oli myös puuvarasto Kortelahdessa, josta puuta tuotiin tehtaalle hevostärryillä ja myöhemmin myös kuorma-autoilla.

Kuva: Valokuva tehtaan perusteellisen uudistamisen jälkeiseltä ajalta, 1900-luvun alkupuolelta. Uusi pannuhuone on valmistunut nykyiseen kokoonsa ja sen edessä näkyy puupinoja, jotka vaikuttavat vaunuihin lastatuilta. Vasemmalla näkyvä varjo liittyy mahdollisesti rataosuuteen, joka yhdisti puuhiomon ja paperitehtaan. Tampereen museon kuva-arkisto 621:5.

2.5. Kaupungin ja puistojen aika 1929-2010

Frenckellin paperitehtaan omistajaksi sukusuhteiden syntymisen vuoksi vuonna 1920 tullut Rosenlew-yhtiö ilmoitti lopettavansa paperitehtaan toiminnan vuonna 1927. Paperitehtaan tontit ja rakennuskanta siirtyivät pääosin kaupungille vuosina 1929-1930. Kaupunki sai tällöin solmitulla kaupalla haltuunsa keskeisen osan kaupungin keskustaa sekä tehtaan vesivoimalat ja koskioikeudet. Seuraavalla vuosikymmenellä Tammerkosken rannassa sijainneet olkimassatehdas/ puuhiomo, vanha lämpökeskus ja Tennbergin öljymylly purettiin ja ranta sai nykyisen lohkokivistä rakennetun rantamuurin. Myös paperitehtaan vesiränni ja sähkölaitos purettiin. Jälkimmäisten purkaminen liittyi kaupungin uuden sähkölaitoksen (1932, Strømmer, ins. August Sandsund) rakentamiseen kosken itärannalle. Apteekkarin tontilla olleesta ja pääosin 1870-luvulla rakennetusta teollisuusrakennuksista säilyi vain uusi lämpökeskus (1905/07) ja kahdeksankulmainen piippu (1877). Rakennusten ja rakenteiden purkamisen jälkeen kosken rannasta tuli osa Kirjastonpuistoa.

Lämpökeskukseen liittyvän puuvaraston paikalle rakennettiin 1930-luvulla matala, pulpettikattoinen varastorakennus. Rakennus oli tarkoitettu todennäköisesti väliaikaiseksi, koska samaan aikaan suunniteltiin paperitehtaan alueen koko rakennuskannan purkamista. Tästä varastorakennuksesta on säilynyt maanalla betoninen sokkeli, jonka rauditus on sekalaista ja seassa on myös suurempia kiviä. Betonirautana on hyödynnetty mm. paikalta puretun puuvaraston ratojen kiskoja.

Tehdasalueelle 1920-luvulla laaditussa uudistussuunnitelmissa ainoastaan Frenckellin savupiippu olisi säilytetty alueen teollisena muistomerkkinä. Paperitehtaan paikalle olisi purkamisen jälkeen rakennettu kaupungin uusi monumentaalikeskus, johon olisi sijoittunut kaupungintalon lisäksi jokin muu arvokas julkinen rakennus. Kosken ranta olisi myös paperitehtaan rakennusten purkamisen jälkeen mahdollista muokata yhtenäiseksi rantapuistoksi. Ennen sotia ehdittiin pitää vielä alueesta suunnittelukilpailu ja laatia uusi asemakaava. Paperitehtaan Olkimassatehtaan ja muiden rakennusten purkamiset ja muutokset 1930-luvulla onkin nähtävä tämän suunnitelman alkuvaiheena. Toinen maailmansota ja sitä seurannut pula-aika siirsivät kuitenkin suunnitelmien toteuttamisen aina 1950-luvun lopulle saakka, jolloin paperitehtaan tiloja jo ehditty hyödyntää sijoittamalla niihin erilaisia kaupungin toimintoja. Tilan tarvetta helpotti myös arkkitehti Aarne Ervin suunnitteleman virastotalon valmistuminen vuonna 1967 paperitehdasta vastapäätä, Aleksis Kiven kadun varrelle.

Apteekkarin kasvimaan ja myöhemmän Frenckellin puuvaraston paikalle rakennettu varastorakennus puretaan 1950-luvun jälkipuoliskolla ja alue kunnostetaan nurmikentäksi, jonka länsirajalle rakennetaan kivistä tukimuuri. Nurmikentän halki kulkee polku Tammerkosken rantaan. Puistoa kunnostetaan 1980-luvulla, jolloin ennen sotia rakennettu hiekkakenttä korvataan kahdella koristeryhmällä ja leikkipaikalla. Samaan aikaan rakennetaan ilmeisesti esiintymislava lukusalin seinustalle. Paperitehtaan kattilahuone oli alkuperäisen toiminnan päättymisen jälkeen mm. Teknillisen museon käytössä. Kirjaston lukusaliksi tila muutettiin 1973.

Kuva: Ilmakuva vuodelta 1930. Kuvassa näkyvät vasemmalla Tampereen keskustan monumentaalirakennukset, raatihuone, teatteri, kirkko ja kirjastotalo puistoineen. Oikealla ovat Frenckellin paperitehtaan tehdasalue. Kuva on otettu pian paperitehtaan vuonna 1928 tapahtuneen sulkemisen jälkeen, ennen rannassa sijaitsevien puuhiomon ja vesirännin purkamista. Tällöin tuhoutuu myös hiomoa ja paperikonetta yhdistänyt rataosuus. Savupiipun ja pannuhuoneen takana olevalle kentälle on levitetty jo hiekkakerros, joka on peittänyt aikaisemman puuvaraston kivetyn kentän ja sen raiteet. Kuvasta näkyy myös entisen apteekkarin tontin sijoittuminen jo varhain julkisen ja teollisen tilojen väliin, johon apteekkarin jälkeen levittäytyi ensin teollisuus ja myöhemmin puisto. Rantaan saakka ulottuneen Apteekkarin tontin pihapiiri sijaitsi paperitehtaan piipun pään kohdalla olevalla tyhjällä tontilla. Sen rakennukset purettiin 1900-luvun alkupuolella ja alue muutettiin osaksi Kirjastonpuistoa. Lähde: Tampereen museoiden kuva-arkisto 828:203.

3.0 Paperitehtaan kapearaiteisen rautatien kehitys vuosina 1907-1928

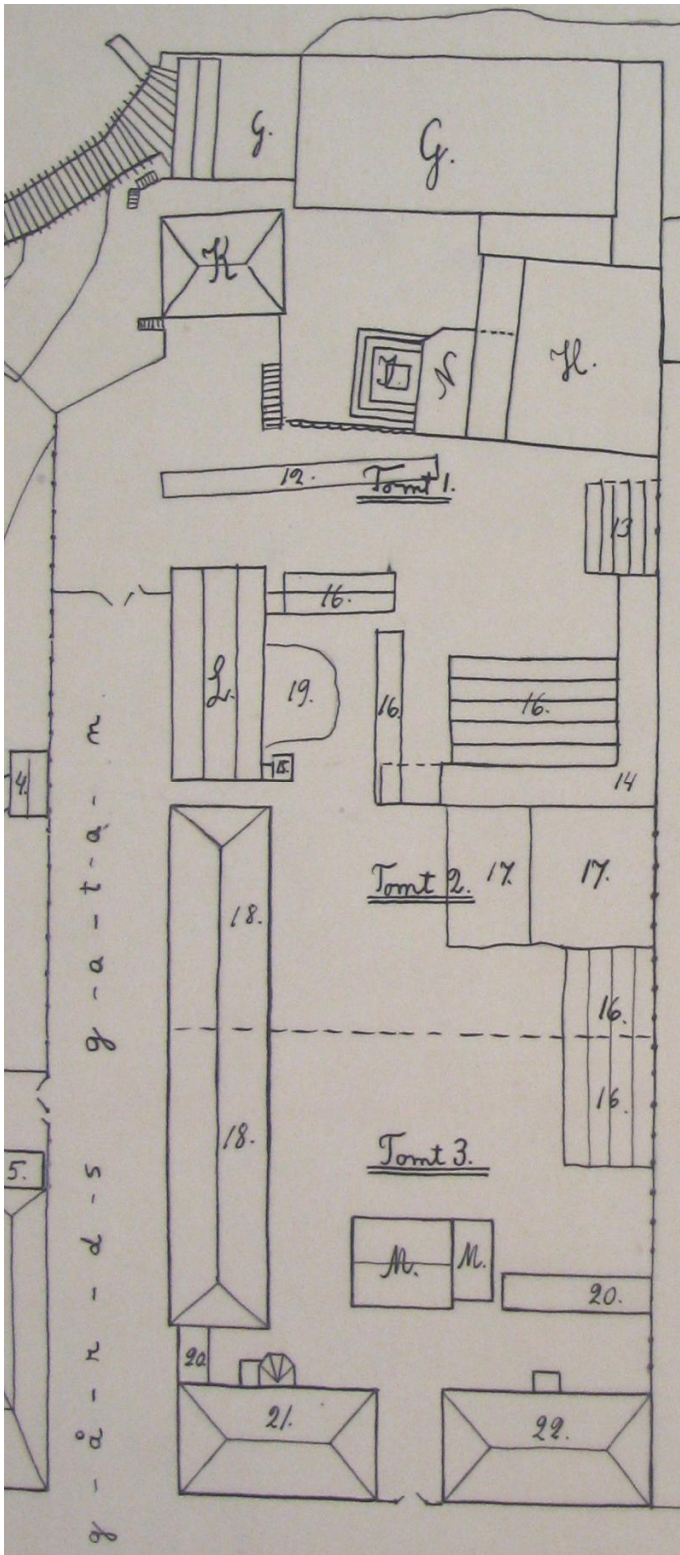
Vanhoista valokuvista päätellen paperitehtaan tehdassaleissa oli mahdollisesti jo 1800-luvulla tavarankuljetukseen tarkoitettu ja kiskoihin perustuva kuljetusjärjestelmä. Kesän 2010 kaivauksissa löydetty, nykyisessä Kirjastonpuistossa sijaitsevat pistoradat ja kiveys ovat kuitenkin rakennettu kartta- ja valokuvalähteiden perusteella vuosien 1905 ja 1907 välillä. Kapearaiteiset, n. 650 mm, radat olivat osa tehtaan laajaa, vuosina 1903-1907 tehtyä uudistustyötä. Rata yhdisti tehdasalueella koko tuotantolinjan, raaka-ainearasto-puuhiomo-paperitehdas, jossa puu muuttui ensin selluksi ja myöhemmin paperiksi. Yksi ratalinjoista oli linjattu kulkemaan uuden kattilahuoneen (1905/1907) halki, jolloin sitä pystyttiin hyödyntämään myös tehtaan tarvitseman lämmityspuun kuljetukseen.

Frenckellin paperitehdas perustettiin vuonna 1783 vaatimattomana manufaktuurina Tammerkosken rannalle, välittömästi kaupungin keskustan muodostavan kirkon ja torin pohjoispuolelle. Tehtaan tuotannon kasvaessa 1800-luvun jälkipuoliskolla ja paperin raaka-aineen vaihtuessa yhä enemmän lumpusta puuhun, ongelmaksi alkoi muodostua raaka-aineen kuljetus tehtaalle ja valmiiden tuotteiden kuljetus liikenneyhteyksien varteen. Kaupungin ydinkeskustaan, kaupunkirakenteen sisään jääneelle tehtaalle ei ollut mahdollista saada rautatieyhteyttä, eikä Tammerkoski vuolauden vuoksi sopinut puunuittoon. Paperitehtaan laajentuminen vuoden 1873 vaiheilla vanhan tehdastontin eteläpuolelle, entiselle apteekkarin tontille, liittyi tehtaan raaka-aineen uudistukseen. Entisen apteekkarin tontin rantaan rakennettiin uusia raaka-aineita, olkea ja puuta, hyödyntävä massatehdas ja tehtaan kattilahuone sekä siihen liittyvä korkea savupiippu, jotka valmistuivat 1870-luvun jälkipuoliskolla.

1870-luvun uudistusten jälkeen paperitehtaassa ei tehty merkittäviä rakennustöitä ja se alkoi vähitellen jäädä vanhanaikaiseksi. Tehtaan uudistaminen alkoi vuoden 1903 tienoilla ja kaivauksissa löydetty rautatie ja kivetty piha liittyvätkin olennaisesti tähän uudistustyöhön. Radan ja kiveyksen rakentamisen yhteydessä rantaan viettävä alue viimeistään tasoitettiin täytemaalla ja rakentamisessa syntyneellä tiilijätteellä.

Kasvanut paperin tuotanto vaati yhä enemmän puuta, jonka kuljetukseen liittyviä ongelmia yritettiin ratkaista eri tavoin. Puutavaran kuljetuksessa siirryttiin mm. hevoskärryistä kuorma-autoihin jo 1900-luvun alkupuolella. Puutavara tuotiin tehtaalle todennäköisesti Kortelahdesta, jossa tehtaalla oli suuri puuvarasto. Tehdasalueelle puutavara tuli Puutarhakatua pitkin ja purettiin kattilahuoneen nurkalla radan vaunujen kuljetettavaksi. Kattilahuoneen länsipuolella oli kivetty kenttä, johon oli rakennettu pistoraiteita puunvarastoinnin helpottamiseksi. Tuotannon kasvaessa pistoraiteita rakennettiin lisää ja toiminnan päättyessä vuonna 1928, radat kattoivat laajan alueen lämpökeskuksen ympäristössä. Liikenteeseen liittyvän ongelman muodostivat myös paperikuormia tehtaalta kuljettavat kuorma-autot, joiden painoa vuonna 1900 rakennettu Satakunnan silta ei tahtonut kestää. Myös tehtaan puuvaraston sijainti vuonna 1925 valmistuneen kirjastotalon vieressä aiheutti myös kaupungin puolelta valituksia. Ongelmista huolimatta paperitehdas oli kannattava ja tuotanto nousi 1910- ja 1920-luvulla. Tekninen kehitys oli nopeata 1900-luvun alkupuolella ja tehdas olisi tarvinnut uudistuksia pysyäkseen kilpailussa mukana. Konekannan vanhenemisen ja kehittämisen kannalta hankalan sijainnin vuoksi Roselew -yhtiöön 1920 liitetty paperitehdas suljettiin vuonna 1928.

3.1. Entisen apteekkarin tontin rakennuskanta ennen uudistustöitä v. 1900

Kartta: Entisen apteekkarin tontin rakennuksia vuonna 1900, noin kolme vuotta ennen paperitehtaan uudistamisen aloittamista.

Rannassa, tontilla nro: 1 sijaitsivat 1870-luvulla rakennetut olkimassatehdas (G) ja siihen liittyvä lämpökeskus ja savupiippu (I) sekä Tennbergin entinen öljymylly (K).

Tontilla nro: 2 oli kirjainmerkinnästä päätellen teollisuuskäytössä oleva entinen kasvihuone (L). Karttaan on merkitty myös kasvimaita ja kevyitä talousrakennuksia (12, 13, 14, 16 ja 17).

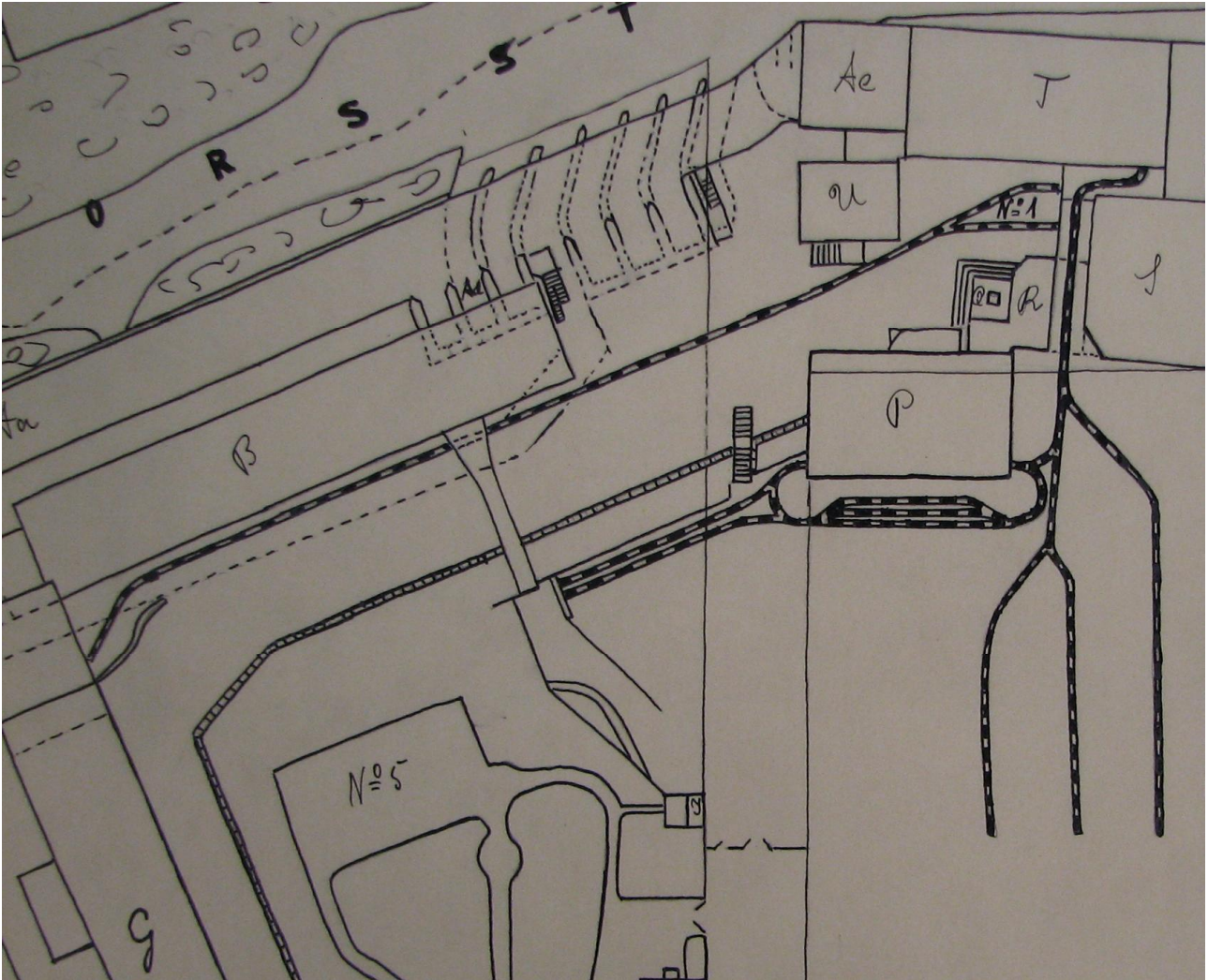
Tontilla nro: 3 ovat apteekkarin pihapiirin entisiä asuin- ja talousrakennuksia (18-21), jotka muodostivat porttien ja aidan kanssa suojaan pihapiirin. Rakennuksia käytettiin työväen asuntolina ja lukusalina. Teollisuuskäyttöä edustaa olkileikkaushuone (M). Lähde: Frenckellin järjestämätön piirustusarkisto, TKA.

3.2. Rataverkon alkuvaihe v. 1907

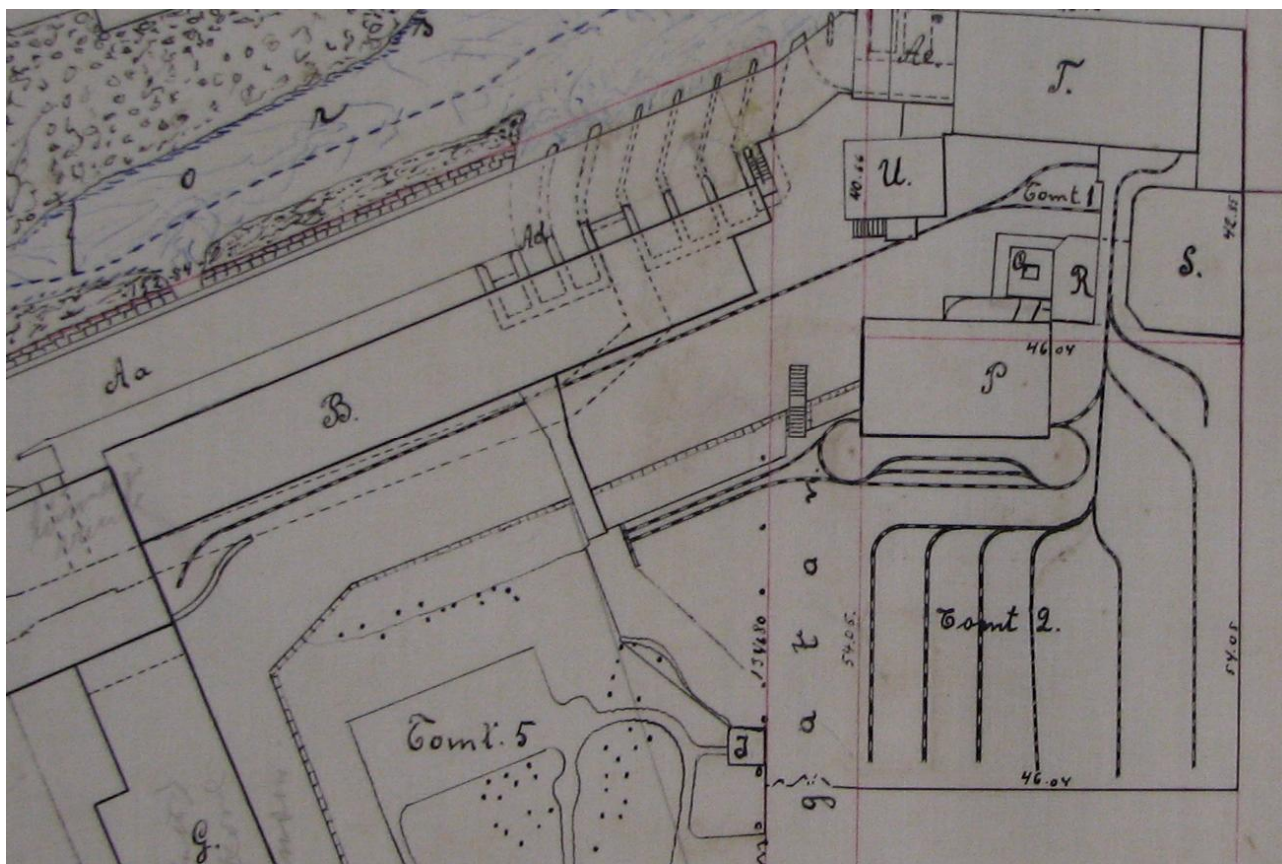
Ensimmäinen kartta johon kapearaiteinen rautatie on merkitty. Punaisella tehdyt merkinnät ovat päivätty lokakuulle 1908. Pohjakartassa näkyvä pannuhuonehuone (1905/07) on jo kuitenkin laajennettu nykyiseen kokoonsa, joten pohjakartta on todennäköisesti vuoden 1907 vaiheilta. Ensimmäisessä vaiheessa puuvarastolla oli vain kolme pistoraidetta ja apteekkari Tennbergin vanha kasvihuone (W) on vielä tontilla tehtaan verstaana/makasiinina. Puuvarastosta raiteet johtavat kattilahuoneelle (P) ja hioketehtaaseen (T), josta raide jatkuu edelleen paperikoneelle (G). Tässä vaiheessa entisen apteekkari Tennbergin tontin länsipää kartan oikeassa alakulmassa oli siirtynyt jo kaupungille, sen pihapiiri purettu ja alue liitetty osaksi kirkon ympäristön puistoa. Tontteja erotti aita ja Puutarhakadulla oli tontin kohdalla portti ja portinvartijan rakennus. Lähde: Frenckellin järjestämätön piirustusarkisto, TKA.

3.3. Rataverkon laajuus v. 1916

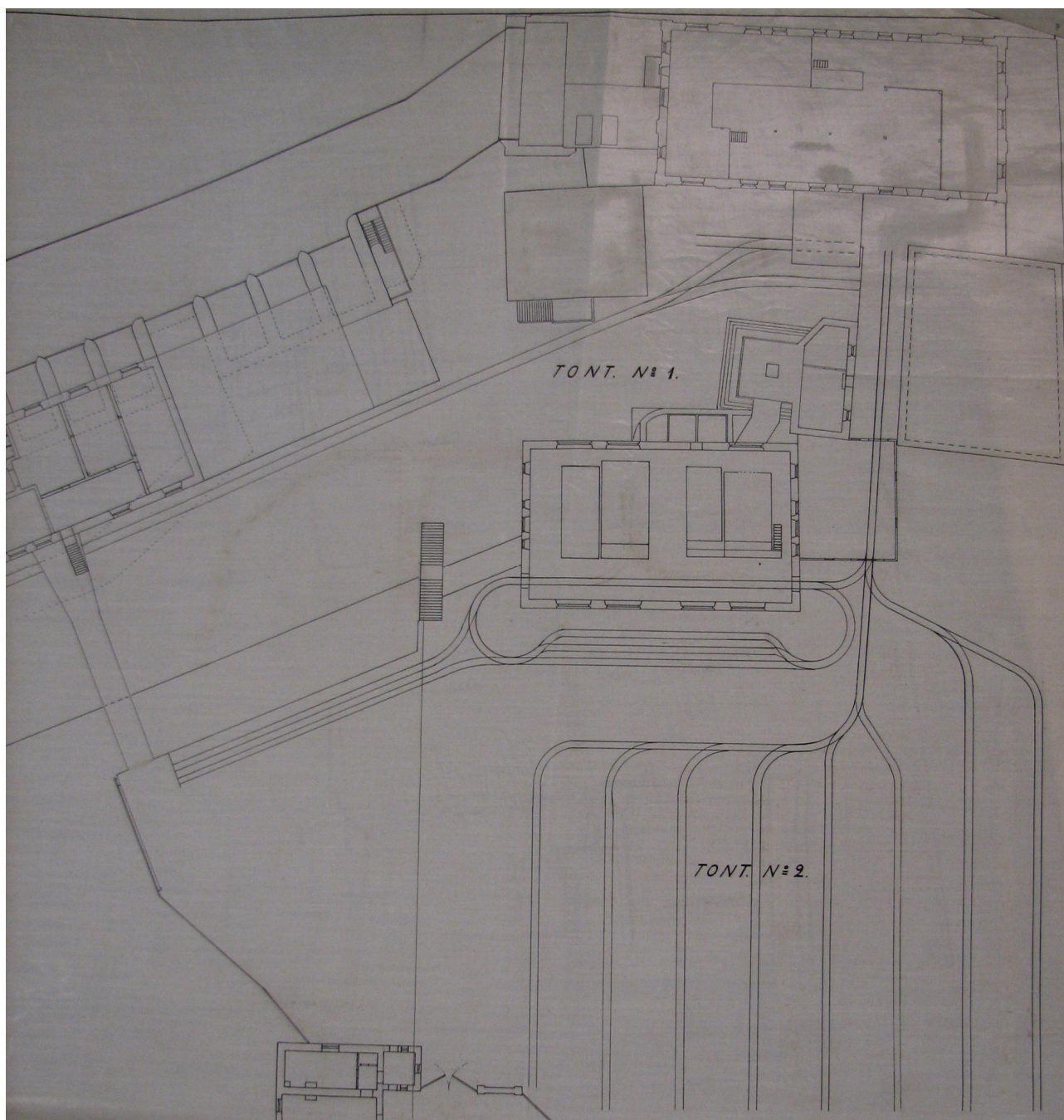
Kartta: Tonttikartta tammikuulta 1916. Puuvaraston kolme pistoraidetta ovat edelleen riittäviä varastoalueen liikennöintiin. Liikenteen kasvuun viittaavat kuitenkin pienen järjestelypihan muodostuminen kattilahuoneen edustalle ja pistoraiteet puutarhan suuntaan. Varastoksi muutettu entinen kasvihuone on purettu. Lähde: Frenckellin järjestämätön piirustusarkisto, TKA.

3.4. Rataverkon laajentuminen v. 1917

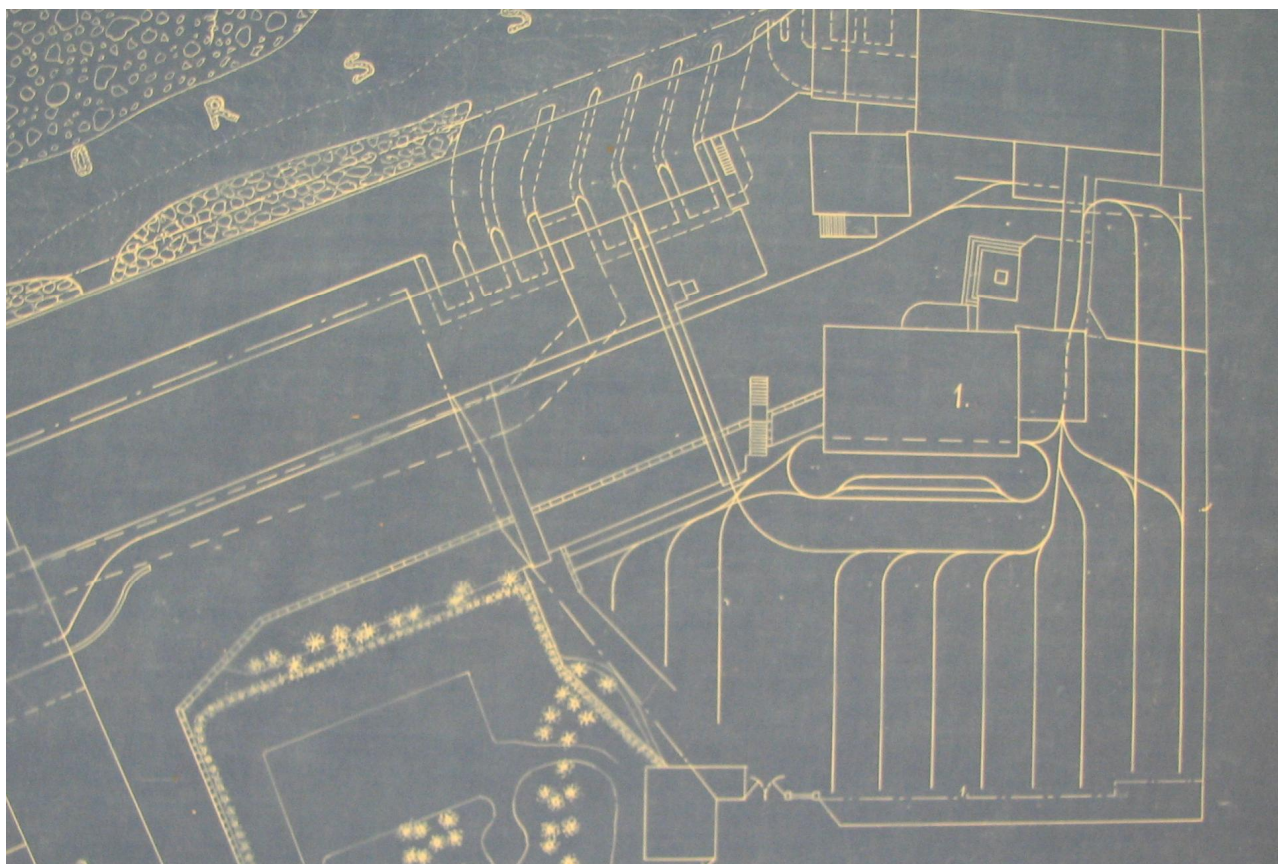
Kartta: Ote tonttikartasta v. 1917. Tammikuussa laaditussa kartassa selkein muutos edelliseen karttaan on puuvaraston pistoraiteiden lisääminen kolmesta kuuteen. Ensimmäisen maailmansodan vuodet olivatkin tehtaalle hyvää aikaa, paperille oli kysyntää, koska sotatoimet olivat tuhonneet useita venäläisiä paperitehtaita. Lähde: Frenckellin järjestämätön piirustusarkisto, TKA.

3.5. Rataverkon laajuus v. 1925

Kartta: Puuhiomon tonttipiirustus v. 1925. Puuvaraston alueelle on rakennettu kaksi lisäraidetta. Vaikka tuotanto kasvoi 1920-luvulla, säilyivät tehtaan sijainnista johtuvat perusongelmat edelleen. Laajenemismahdollisuuksia ei ollut, raaka-aineen kuljetus sekä varastointi olivat hankalaa ja aiheuttivat jatkuvasti riitoja kaupungin kanssa. Lähde: Frenckellin järjestämätön piirustusarkisto, TKA.

3.6. Rataverkon laajuus 1928

Kartta: Kesäkuussa 1928 laadittu kartta on viimeisiä paperitehtaan toiminnan aikana laadittuja karttoja. Kartasta ei kuitenkaan ilmene, että onko kysymyksessä tonttikartta vai suunnitelma. Ratojen määrä on lisääntynyt edelleen kartalla. Pistoraiteita on merkitty myös Puutarhakadun toiselle puolelle. Lähde: Frenckellin järjestämätön piirustusarkisto, TKA.

4.0. Lähteet

Kirjallisuus:

Lilius Martin, Frenckellin paperit, Tampereen paperitehdas kuvina, Tampereen museoiden julkaisu 53, Tampere 2000.

Rasila Viljo, Salo Unto, Alhonen Pentti, Suvanto Seppo, Tampereen kaupungin historia I, Tampere 1988.

Rasila Viljo, Tampereen kaupungin historia II, Tampere 1984.

Voionmaa Väinö, Tampereen kaupungin historia I, Tampere 1929.

Voionmaa Väinö, Tampereen kaupungin historia II, Tampere 1929.

Inventoinnit, selvitykset ja opinnäytetyöt:

Frenckell, Rakennushistoriallinen dokumentointi, arkkitehtitoimisto Hanna Lyytinen ky, 2001.

Kimmo Linnovaara, Mauri Niemi, Entisen J.C. Frenckell & son ab:n paperitehtaan rakennukset, käyttötarkoituksen muutokset vuosina 1928-1983.

Eeva Heimovalu, Sinikka Nevanlinna, Frenckellin alueen asemakaavallinen kehitys 1928-1979, Arkkitehtuurihistorian ammattikurssi 2.

Eija Muttonen, Anneli Naukkarinen, Taru Pessi, Frenckellin paperitehdas, rakennuskanta V.1783-1928, TTKK Arkkitehtuurin osasto, Arkkitehtuurin historia, Ammattikurssi II, 1.12.1980.

Koskimaiseman puistot, Julia Donner, toim. Ranja Hautamäki, Koskipuiston ja Kirjastonpuiston historiallinen selvitys, Tampereen kaupunki, Vihersuunnittelu 2005.

Sanomalehdet, julkaisut

Tammerkoski -lehti 1944.

Tampereen puistot 125 v. toim. Siitarinen Eila, Tampereen Viatek oy.

Arkistot:

Tampereen kaupunginarkisto (TKA)

Frenckellin paperitehtaan järjestämätön piirustusaineisto

Valokuvat:

Tampereen museoiden kuva-arkisto

Valokuvia vuosilta 1860-1967.

Liitteet:

Liite 1: Tutkimusalueen maankäytön kronologia

Liite 2: Tutkimusalueen löydöt

Liite 1: Kirjastonpuiston tutkimusalueen (koekaivaus) maankäytön kronologia

-1779 (kartanon rantapeltoja) alueella on Tammerkoskeen rajoittuvia rantapeltoja. Tammerkosken maakirjakylästä muodostetun kartanon pihapiirin pohjoisraja jää alueen eteläpuolelle.

1779- (ranta-alue) Tampereen kaupunki perustetaan. Kaivausalue sijaitsee kaupungin ensimmäisen asemakaavan ulkopuolelle jäävällä ranta-alueella, joka oli tarkoitettu vesitehtaille. Tutkimusalueen länsipuolella on välittömästi ensimmäisen asemakaavan tontti nro: 2.

1802- (kasvimaa, kasvihuone) Tonttia nro:2 laajennetaan tontin omistaneen apteekkari anomuksesta ulottumaan Tammerkoskeen saakka. Tutkimusalue on osa apteekkarin kasvimaata, johon rakennetaan lämmitettävä kasvihuone 1800-luvun puolivälissä.

1873- (kasvimaa/teollisuus) Apteekkarin suuri tontti on jaettu pienempiin osiin. Puutarhakadun varrella oleva tonttialue on jaettu kolmeksi tontiksi, jotka ovat siirtyneet Frenckellin paperitehtaan omistukseen. Tontin eteläosa on liitetty kirkon yhteydessä olevaan puistoon. Tutkimusalueella pieniä muutoksia, kasvihuone muutetaan tehtaan verstaaksi.

n. 1904- (teollisuus/puuvarasto) Tutkimusalue tasataan ja osana laajempaa paperitehtaan uudistamista se muutetaan puuvarastoksi. Uuden lämpökeskuksen pihan muodostava alue kivetään ja sille rakennetaan kapearaiteinen rautatie puunkäsittelyä helpottamaan. Puuvarastolta johtavat raiteet mm. lämpökeskukseen, puuhiomoon ja edelleen paperitehtaaseen. Puuvaraston kivetyn pihan pistoraiteita rakennetaan lisää 1910 ja 1920-luvulla.

1929- (varastoalue) Paperitehdas lopettaa toimintansa ja alue siirtyy kaupungille. Kivetty piha peitetään hiekalla ja tutkimusalueelle rakennetaan varastorakennus. Apteekkarin tontille rakennetut teollisuusrakennukset puretaan uutta pannuhuonetta ja piippua lukuun ottamatta. Tarkoituksena on purkaa koko paperitehtaan tehdasalue ja rakentaa tilalle julkisia rakennuksia ja puistoja.

1939- (varastoalue) Sodan ja niitä seurannut pula-aika estää suunnitelmien toteutumisen. Tutkimusalue on lähinnä varastokäytössä.

1950/1960- (puistoalue) Paperitehtaan purkamisesta luovutaan ja tiloihin sijoitetaan mm. kaupungin virastoja. Tutkimusalueen varastorakennus puretaan ja alue tasataan puistoalueeksi, joka on osa Kirjastonpuistoa. Pannuhuone muutetaan myöhemmin kirjaston lukusaliksi ja sen seinustalle rakennetaan kevytrakenteinen esiintymislava.

2010 (puiston uudistustyöt) Kirjastonpuiston Puutarhakadun varrella olevien osien uudistaminen alkaa, tutkimusalueelle on suunniteltu uusi esiintymislava. Rakennustöissä tulee vastaan apteekkarin pihapiirin rakennusten pohjarakenteita, kivetty piha ratoineen ja rannassa teollisuusrakenteiden jäänteitä. Tutkimusalueella niistä sijaitsevat kivetty piha ja ratojen jäänteet.

Liite 2: Kirjastonpuiston tutkimusalueen rakennelöydöt

Kiinteät löydöt: Kivetty pihamaa ja ratojen jäännöksiä

Ajoitus: Mukulakiveys ja kapearaiteinen rautatie ovat rakennettu 1900-luvun alkuvuosina. (todennäköisesti vuosien 1905-1907 välillä)

Käyttöaika: n. 1905-1928

Käyttö: varasto ja tavarankuljetus. Paperitehtaan massapuuvarastoalueen varastointiin ja kuormaukseen tarkoitettu kivetty piha ja useita pistoraiteita.

Historiallinen konteksti: Rakenne liittyy tehtaan uudistuksiin vuosina 1903-1907. Rata yhdisti tehdasalueen tuotantolinjan (puuvarasto-lämpökeskus sekä puuvarasto-puuhiomo-paperitehdas) eri yksiköitä. Rakenteellisesti, toiminnallisesti ja maisemallisesti puuvarasto liittyi sen itäpuolella olevaan lämpökeskuksen ja puuhiomon käsittäneeseen rakennuskokonaisuuteen. Kokonaisuuden säilyneitä osia on uudempi lämpökeskus ja piippu.

Säilyneisyys: Rataverkosta ja sen rakenteesta on säilynyt vain massapuuvaraston yhteydessä olevia rakenteita. Alkuperäinen Yhteys puuhiomoon ja edelleen paperitehtaaseen ovat purettu jo 1930-luvulla. Puuhiomon rakennus purettiin 1930-luvulla.

Arvot: Teollisuushistoria. Rakenne edustaa aikakauden tehtaiden ja pajojen sisäiseen tavarankuljetukseen ja varastointiin liittyvää rakennetta. Frenckellin paperitehtaassa rakenne liittyy selkeästi tehtaan perusteelliseen uudistamiseen vuosina 1903-1907. Osittain tuhoutuneenakin rakenne kertoo tehtaan toiminnasta, tuotantoketjusta ja eri toimintojen sijoittumisesta tehdasalueelle. Rakenne liittyy myös olennaisesti läheiseen lämpökeskukseen ja sen savupiippuun, jotka edustavat alueen, vanhan tehtaan ja kaupunkirakenteen puiston väliin sijoittuvaa rakennetta. Kaupunki- ja tonttistoriallisesti Puutarhakadun eteläpuoli liittyy paperitehtaan laajentumiseen 1870-luvulla entiselle apteekkarin tontille.

Nykyisin paperitehtaasta on säilynyt vain keskeinen tehdasmiljö, joka on pääosin kaupungin virastojen käytössä. Nykyisellään alue on kaunis, kullissimainen kokonaisuus, jossa säilyneitä osia ovat lähinnä julkisivut. Sisätilat ovat pääosin nykyaikaistettu, vanhaa on lähinnä kantavat rakenteet. Tehtaan alkuperäisen toiminnan kannalta olennaiset rakenteet, energia-, vedenkäyttö- rakenteet ja tuotantorakenteet ovat purettu. Tehtaan asema kaupunki- ja koskimaisemassa on muuttunut reuna-alueiden purkamisen yhteydessä. Vanha tehtaan ja kaupunkirakenteen rajapinta on muuttunut puisto- ja parkkialueeksi.

Kiinteät löydöt: Betonisokkeli

Rakenne sijoittuu poikittain alueen ratalinjoihin nähden ja on osin särkenyt vanhempaa kiveystä ja ratarakennetta. Betonissa käytetty sekalaista betonirautaa, mm. paikalta puretun radan osia. Betonivalussa on paikoin isohkoja kiviä ja sille ei ole rakennettu ilmeisesti anturaa. Länsireunan sokkelista puuttuu toiselta puolelta muottilaudoitus, valettu maaleikkausta vasten.

Ajoitus: n. 1930/40-luku

Käyttöaika: 1930/40-1950/60-l vaihde.

Käyttö: tuntematon, ilmeisesti matala, pulpettikattoinen varastorakennus.

Historiallinen konteksti: Rakennuksen sokkeli liittyy kaupungin omistuksen aikaan. Tehdasalue siirtyi v. 1929 kaupungille. Paperitehtaan alue oli tarkoitus purkaa ja siitä pidettiin mm. suunnittelukilpailu. Betonirakenne liittyy väliaikaiseksi tarkoitettuun varastokäyttöön ja se purettiin sen jälkeen kun alueen säilyminen alkoi muodostua mahdollisuudeksi 1950-luvulla.

Arvot: Apteekkarin tontin maankäytön 1900-luvun puolenväliä edustava kerrostuma. Ei merkittävää kulttuurihistoriallista arvoa.